

HISTORY

Родоплемінні інститути як фактор суспільно-політичного розвитку Казахстану

М. Ю. Онацький

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, м. Харків, Україна
Corresponding author. E-mail: m.j.onatskij@karazin.ua; fenix777_x@mail.ru

Paper received 27.08.2016; Accepted for publication 05.09.2016.

Анотація. В статті досліджується роль родоплемінних інститутів в суспільно-політичному житті Казахстану. Проаналізовано процес еволюції родоплемінних об'єднань. Розкрито вплив соціально-економічного та природно-географічного чинників на розвиток кочової громади. Досліджено характер та особливості державно-політичної влади, що сформувалися в Казахстані в XVII – XIXст. Проаналізовано процес трансформації казахських родоплемінних інститутів в радянський період. Охарактеризовано роль родових традицій у сучасному Казахстані та їх вплив на побутовому та номенклатурно-інституційному рівнях. З'ясовано вплив жузів на політичне та економічне життя Казахстану.

Ключові слова: родоплемінні інститути, кочова громада, родові традиції, жузи.

Родинні зв'язки і принцип родинної близькості являлись характерними рисами формування політичної системи та вертикалі влади в багатьох країнах світу особливо на початковій стадії розвитку державотворчих процесів. Втім, і в умовах сьогодення побудова суспільно-політичної та економічної моделі з урахуванням стійких родоплемінних традицій, що сформувалися на протязі тривалого проміжку часу (кількох століть і навіть тисячоліть) не є унікальним явищем. Певний інтерес в цьому відношенні представляють країни Сходу. Саме східні країни виступають яскравим взірцем формування моделей суспільних стосунків, які базуються на глибоких історико-культурних традиціях.

Однією з таких країн є Казахстан – колишня республіка СРСР, провідний експортер енергоносіїв у Центральній Азії та одна з найбільших за площею держав світу. Водночас, в цій країні продовжують зберігатися стійкі родоплемінні інститути та патріархальні традиції. Враховуючи стратегічне значення Казахстану та його роль на пострадянському просторі, актуальне значення набуває з'ясування реального впливу такого явища як родоплемінні структури на розвиток цієї країни.

Мета роботи – проаналізувати роль традиційних родоплемінних інститутів у суспільно-політичному житті Казахстану.

Обрана тема знайшла певне висвітлення в науковій літературі. З-поміж дослідників, які в радянський період вивчали процес становлення та розвитку казахської родоплемінної структури варто назвати С. Зіманова [7,8], Н. Масанова [10], С. Толибекова [16], В. Шахматова [17]. В центрі уваги вчених опинилося широке коло питань, серед яких – становлення та трансформація казахської громади, соціально-економічний розвиток казахських земель, вплив природно-географічного середовища на формування родоплемінної структури, специфіка політичної моделі Казахстану в дореволюційний період.

Серед досліджень пострадянської доби варто виділити роботи А. Алексєєнко [1], Н. Амеркулова [2], Б. БакасУулу та К. Смагулова [3], П. Бологова [4], Р. Джангужина (Жангожі) [6], Н. Махашева та В. Петровського [11]. У своїх працях автори приділили увагу з'ясуванню впливу архаїчних патріархальних традицій на формування соціокультурних особливостей

у сучасних мешканців Казахстану та на принципи формування інститутів влади і механізмів розподілу владних повноважень всередині країни.

Не дивлячись на те, що в останні роки з'явилися окремі праці, що висвітлюють широке коло питань, пов'язаних із впливом патріархальних традицій на формування політичної та економічної моделі Казахстану, роль родоплемінних структур з'ясована ще не достатньо повно і дане питання потребує подальшого вивчення.

Базою утворення казахського етносу стали три племінні об'єднання, які в XIX ст. отримали назву «жузи», що в перекладі з казахської означає «частина», «сторона» – Старший жуз («Улижуз»), Середній жуз («Орта»), та Молодший жуз («Кішіжуз»). Процес поділу території Казахстану на жузи розпочався ще за часів Золотої Орди і тривав кілька століть. Завершення формування жузів відбулося у XVI- XVIIст. (за іншими даними – у XVIII ст.) [15; 12, с. 324-326].

Назви жузів відповідним чином відображали їх місце в ієрархічній системі, яка склалася серед кочових казахських племен. Так, Старший жуз отримав свою назву через старшинство тих родів, які входили до його складу. Навіть останній у цій ієрархії рід Старшого жузу мав переваги над найстаршим родом Середнього жузу [2]. Існувала навіть приказка: «Хлопчик із роду жалаір сидить вище ніж старий із будь-якого іншого роду» [11, с. 76]. Саме цим пояснюється наявність у представників Старшого жузу кращих пасовищ.

Різною була і кількість племінних груп та родів, які входили до кожного жузу. Зокрема, Молодший жуз охоплював 3 племінні групи: фліш ули (6 родів), баули (13 родів), жетіру (7 родів). Середній жуз мав у своєму складі 4 племінні групи: ардин (21 рід), найман (12 родів), кипшан (9 родів), конрат (9 родів), керей, який розпадався на 3 родоплемінні групи – уак, кара керей (3 роди) та абак (12 родів). Старший рід був представлений безпосередньо групами, які не входили до складу тих або інших племен. Певним виключенням тут стали племена дулат та жалаір, що розпадалися на кілька родів [12, с. 325].

Кожен жуз мав певний ареал розповсюдження, що представляв собою окремий в географічному та економіко-господарчому відношенні регіон, який охоплював літні та зимові пасовища та був безпосередньо пов'язаний з певним осілим землеробським

оазисом. Загалом, ареал розповсюдження основних жузів був наступним. Старший (або Великий) жуз сформувався в районі Семиріччя (південний схід Казахстану). Північніше, в районі річок Сир-Дар'я та

Муонкуми, а також в районах центрального Казахстану кочували племена Середнього жузу. Молодший жуз утворився в західному Казахстані (детальніше див. карту) [12, с. 326].

Карта складена за: [14].

Контакти між племенами різних жузів були доволі обмеженими. Причинами цього стали безкрайні степові простори Центральної Азії, відсутність системи комунікацій, низька економічна активність казахських племен (через відсутність розподілу праці) [2].

Ізоляція жузів один від одного сформувала їх певну особливість. Так, представники Молодшого жузу здобули славу воїнів. Середній жуз мав у своєму складі чимало представників знаті. Старший жуз був представлений передусім кочовиками-пастухами. Така специфіка знайшла своє відображення в яскравому казахському прислів'ї: щоб досягти гармонії в суспільстві необхідно дати батіг в руки Старшого жузу, аби він випасав отари, списи вручити Молодшому жузу аби він боронив землю від ворогів, а письмові прилади залишити Середньому жузу для того, щоб він виступав арбітром у всіх справах [11, с. 79].

Географічний фактор у поєднанні з кочовим способом життя, а також специфічною родоплеменною структурою серйозно вплинули і на казахську ментальність, і на політичну модель. В XVI-XIX ст. казахи ще не відчували себе якоюсь однорідною спільнотою. Вищезазначені чинники стали й на заваді створенню єдиної казахської держави з режимом одноосібної влади [12, с. 327].

Рухливий спосіб життя та особливий (кочовий) спосіб господарювання, постійна зміна пасовищ, від-

сутність потреби мати земельну власність – все це унеможливило появу дієвого апарату управління на місцях без якого створення єдиної централізованої держави з міцними владними механізмами відбутись просто не могло [16, с. 371].

Хани та їх намісники султани майже ніколи не контролювали ситуацію на місцях і були змушені постійно спиратися на підтримку казахської родоплемінної верхівки – батирів та біїв. Залежність від останніх посилювалася також і з огляду на те, що казахський правитель являвся фігурою виборною і в зв'язку з цим був вимушений рахуватися з тими родоправителями, які сприяли його обранню на найвищу посаду. Як тільки хан починав проявляти надмірну самостійність він доволі швидко втрачав підтримку представників кочової родоплемінної знаті і на його місце висували нову кандидатуру. За таких умов основною політичною функцією хана ставала роль арбітра, яку він виконував у випадках виникнення міжродових суперечностей (що траплялося досить часто). Це створювало хану певний імідж та додавало авторитет у суспільстві. До того ж така діяльність виступала надійним джерелом його прибутку. Саме тому один із найвідоміших казахських ханів Аблай рекомендував своїм синам ніколи не вирішувати до кінця всіх міжродових суперечок, оскільки таким чином з'являється можливість збері-

гати на кочівників вплив [16, с. 354, 357, 362].

Фактично все керівництво кочовим населенням зосереджувалося в родоплемінних структурних підрозділах, роль і значення яких за таких умов залишалися досить значними. Всі питання соціально-економічного характеру вирішувались на рівні великих родів або їх підрозділів. Родоплемінні інститути – рід, плем'я, племінні союзи, жузи – виступали міцними організаціями. Родичі разом кочували, випасали худобу, здійснювали та відбивали напади, влаштовували святкування тощо. На чолі родоплемінних груп знаходилися найбільш авторитетні родичі з числа крупних власників худоби – батири, бії, баї. Вони і були справжніми керівниками кочової громади в мирний час. Саме на них був змушений постійно орієнтуватися хан. Використання ж обширних угідь, які знаходилися в спільній власності та постійна рухливість населення обумовлювали вкрай слабку залежність родоправителів від хана.

Всі стосунки між частинами єдиного етносу регулювалися в жузах, які відігравали надзвичайно важливе значення в умовах кочової розсіяності. Ядром такого широкого в етнічному та військово-політичному відношенні об'єднання яким був жуз виступали старші роди. Жузи відрізнялися доволі вільним внутрішнім консенсусом, що в поєднанні з крайньою децентралізацією державного апарату вплинуло на формування доволі специфічної культури казахів-кочовиків. Їм виявився зовсім не притаманний авторитаризм, що був властивий народам, які вели осілий спосіб життя [2; 16, с. 364, 368].

Відособленість жузів один від одного продовжувала зберігатися аж до XIXст., коли вони опинилися в складі Російської імперії [2, с. 317]. Вхідження до складу Росії також певною мірою демонструвало роз'єднаність жузів оскільки вони входили до складу імперії окремо і в різний час., а сам процес розтягнувся на тривалий період. Розпочавшись у 30-х рр. XVIIIст. остаточне приєднання жузів до Росії отримало своє законодавче оформлення аж у 1867-1868 рр., коли було переглянуто систему державного управління казахською територією.

До цього часу відбулася трансформація такого явища як рід. Поступово він перестає бути виключно союзом кровних родичів і втрачає своє суто родинне значення. До складу роду входять вже не лише вихідці з інших родів, але навіть представники з інших племен. Не рідко рід представляв собою не одну громаду, а кілька. Все залежало від кількісного складу родинного підрозділу та наявних пасовищ [17, с. 46, 50, 54].

Відповідним чином на момент входження до Росії склалися і деякі ментальні якості представників казахської родоплемінної еліти. Так, одним із основних критеріїв авторитету в суспільстві традиційно вважались матеріальні статки. Вони виражалися передусім не в кількості земельних угідь чи пасовищ, а у чисельності поголів'я худоби. Не останню роль відігравало походження (належність до того чи іншого роду) та особисті якості, зокрема – вміння користуватися обставинами, здатність безжально переслідувати та карати винних, вміння мститися за образу. Пам'ять про образу, за яку не було відплати,

передавалася з покоління в покоління, а помста за нанесену образу вважалася справою честі. Важливим показником впливовості був і кількісний склад родини, в першу чергу – представників чоловічої статі. Вважалося, що той господар, в якого багато синів відповідно має більше воїнів та пастухів [16, с. 291, 360].

Традиційний погляд на чисельну родину як одну із життєвих цінностей так чи інакше впливав на позитивну демографічну динаміку в регіоні. Кількість населення неухильно зростала і це призводило до пошуку нових форм господарювання адже наявні пасовища за таких умов уже не могли задовольняти потреби кочових господарств. Наслідком цього став поступовий, але невпинний перехід казахів до осілого способу життя та землеробства [17, с. 110]. Відповідно стала зменшуватися і регуляторна роль родоплемінних інститутів, що було неодмінним результатом переходу від родинної громади до територіальної (сусідської).

Перехід до осілого способу життя та землеробства підняв питання про передачу в приватну власність земельних угідь. Однак це викликало протидію з боку російської адміністрації. По-перше, влада бажала зберегти кочове господарство в регіоні. По-друге, планувалася широка колонізація Казахстану. Ще однією вагомою причиною відмовитися від передачі землі в приватні руки було побоювання, що крупні землевласники з числа представників місцевої еліти згодом можуть перетворитися на носіїв сепаратистських тенденцій, як це трапилося на Північному Кавказі. Тож російський уряд вважав за краще мати справу не з впливовими місцевими землевласниками, а з менш потужними представниками родової аристократії [17, с. 106 – 107, 111]. Таким чином, в умовах перебування в складі Росії перехід казахів до осілого життя розтягнувся на десятиліття, що відтер мінувало процес «розмивання» та розпаду родоплемінних інститутів, а суто прагматична політика російської влади об'єктивно навіть сприяла їх збереженню.

Спробу зменшити вплив родоплемінних структур у Казахстані було здійснено за часів радянської влади. В цей час, в умовах планової економіки, основною господарською формою стала вже не родова, а територіальна громада в аулах, колгоспах та радгоспах. Традиційний жузовий поділ було ослаблено, а їх роль відійшла на другий план, однак, нікуди не поділась [2; 5, с. 269-261]. Більше того, задля підвищення результативності тих чи інших заходів, що проводилися радянсько-партійними органами в регіонах нерідко доводилося враховувати місцеву специфіку, в тому числі й стійкі патріархальні традиції, що сформувалися в кочовий період. Так, в процесі колективізації в південно-східному Казахстані (територія Старшого жузу) колгоспи формувалися переважно на клановій основі, а не за територіальним принципом як це зазвичай робилося. І в конкретному випадку наявна родова структура досить успішно виконувала регуляторну соціальну функцію [11, с. 79].

Принцип кровної спорідненості проявлявся і при заміщенні вакантних посад у партійних та державних органах влади. Кожен посадовець із числа представників титульного етносу намагався протегувати власним рідним та близьким. Професійна підготовка при цьому нерідко відігравала другорядну роль [2].

Зберігався і поділ на жузи, з чим радянській владі також доводилося миритись. Показовим є той факт, що при формуванні кордонів внутрішніх областей республіки влада змушена була враховувати наявну родоплемінну структуру. Так, починаючи з 1970-х рр. і до здобуття Казахстаном незалежності адміністративний поділ Казахської РСР (19 областей) приблизно співпадав з ареалом розселення трьох жузів [11, с. 78].

Етно-політичну конфігурацію, що склалася в Казахстані доводилося враховувати центральному керівництву в Москві і при формуванні владної вертикалі в республіці. У складі політичної еліти Казахстану деякий час переважали вихідці із Середнього жузу. Вочевидь, дався в знаки той факт, що в складі цього жузу було більше представників знаті, а отже й більше освічених осіб. Дану тезу підтверджує той факт, що саме з Середнього жузу в радянський період вийшло чимало представників творчої та наукової інтелігенції [5, с. 260 – 261].

Іншою причиною було те, що території на яких проживали представники Середнього жузу були більш урбанізованими та індустріалізованими, а відтак вплив архаїчних патріархальних традицій був меншим. Значну кількість населення цих територій склали слов'яни, тож найбільш тривалими і інтенсивними були контакти слов'ян у цьому регіоні саме з вихідцями із Середнього жузу. Таким чином, представники Середнього жузу виявилися найбільш «адаптованими» до присутності іноземців. Історичні зв'язки, що склалися між двома народами – слов'янським (в особі росіян) та казахським (в особі представників Середнього жузу) певним чином мінімували ризики виникнення міжнаціональної конфронтації в цьому економічно важливому регіоні, значення якого полягало в тому, тут формувалась виробнича база республіки. Відтак, суттєво зростала і роль жузу який століттями кочував на прилеглих територіях.

Ситуація з етнічною конфігурацією на владному Олімпі Казахської РСР зазнала змін у середині 1960-х рр., коли найвищу посаду в республіці – пост Першого секретаря ЦК КП Казахської РСР обійняв друг Л.І. Брежнєва Д. Кунаєв, який, по батьківській лінії, був вихідцем із Старшого жузу (рід исти).

За каденції Д. Кунаєва, який керував Казахстаном понад 20 років, у владній верхівці республіки склався певний міжжузівський паритет: Перший секретар представляв Старший жуз, уряд очолював виходець із Середнього жузу, а Головою Президії Верховної ради став представник Молодшого жузу [2]. Таким чином період перебування Д. Кунаєва на посаді очільника республіки позначився певним етно-політичним балансом, коли всі жузи мали рівномірне представництво у вищих органах влади Казахстану. Це було своєрідним проявом загальної епохи відносної стабільності, що прийшла на зміну бурхливим соціально-економічним та політичним експериментам, які стрясали всю країну в попередні кілька десятиліть. Достатньо спокійну передачу владних повноважень представникам Старшого жузу можна розглядати як своєрідний меседж республіканським елітам: нових соціально-економічних проектів базою яких мали б стати райони центрального та північного Казахстану

не передбачається, а отже і роль Середнього жузу відповідно зменшиться.

Міжжузівський паритет, який склався на владному Олімпі Казахстану в 1970-х – 1980-х рр. був доволі нестійкий. Не можна не помітити постійні намагання Д. Кунаєва так би мовити «схилити терези» на користь Старшого жузу, що проявлялося в його спробах висувати на керівні посади як в столиці республіки так і на місцях вихідців зі свого жузу. Так посаду першого секретаря столичного Алматинського обкому партії обійняв старшожузівець С. Аухадієв. Ще один представник Старшого жузу – Н. Назарбаєв (із роду шапрашти) став Головою Ради міністрів Казахської РСР (щоправда, відбулося це 1984 році, вже наприкінці каденції Д. Кунаєва). Згодом, у 1989 р. Н. Назарбаєв отримує пост Першого секретаря ЦК Компартії Казахстану, а ще за кілька років буде обраний на посаду Президента республіки та стане одним із найвідоміших політиків у світі [2].

Період радянської влади залишив на перший погляд непомітний, втім, доволі суттєвий відбиток на традиційній казахській родоплемінній структурі, наслідком чого стала її певна трансформація, що можна сприймати як спробу «приспосуватися» до нових реалій. Таке явище як рід починає поступатися іншому структурному утворенню в основі якого також покладений принцип кровної спорідненості – клану – групі близьких родичів другого-третього покоління. Казахський клан має певну відмінність порівнянні з кланами інших народів, наприклад, чеченськими темпами. Він дещо вужчий і охоплює меншу кількість родичів. Утворення казахського клану є наслідком поділу кочового роду, що через певний проміжок часу розпався на кілька сучасних сімейних одиниць, які пов'язані спільним пращуром – дідом і мають менший зв'язок із його братами та сестрами (останній варіант більш характерний для сільського середовища). В такому утворенні старші члени родини несуть відповідальність за молодших [2].

Така родинна спорідненість стала справжнім порятунком для багатьох казахів в пострадянський період. Швидка трансформація суспільно-політичного та соціально-економічного ладу, що розпочалася в Радянському Союзі у другій половині 1980-х рр. та тривала на протязі 1990-х рр. в усіх без винятку колишніх радянських республіках спровокувала своєрідну «кризу цінностей» (в тому числі духовних). В такій ситуації для казахського суспільства чи не єдиною можливістю заповнити існуючий «вакуум» стало повернення до цінностей традиційних, якими для східних народів виступають сім'я, рід, клан. Зросло значення родинних зв'язків. В умовах глибокої кризи такі традиційні цінності стали основою суспільних відносин, тим паче, що офіційна влада також всіляко підкреслювала важливість історичної пам'яті та пропагувала «повернення до витоків» [1, с. 58; 11, с.78].

Водночас, не обійшлося і без явного перебільшення ролі архаїчних традицій. Так, у суспільстві цілком серйозно стали обговорювати необхідність реформування вищих органів державної влади у відповідності до історичних та політичних традицій, що сформувалися в Казахстані протягом кількох століть. Зокрема, йшла мова про повернення до принципів так

званої «степової демократії», у зв'язку з чим Сенат мав бути представлений аксакалами племен та жузів, а до представницьких органів влади мали б обиратися біі родів, які на спеціальній нараді ухвалювали кандидатуру очільника уряду. Висувалася й ідея скасувати посаду президента, а натомість, на 5 років обирати хана, що опікувався б лише зовнішніми справами та очолював збройні сили [1, с. 57]. Пропонувалися й більш радикальні кроки, наприклад – змінити форму правління на монархію, бо вона більше відповідає традиційній політичній моделі казахського суспільства [18, с. 120].

Деяко посилюється і поділ казахів на роди та жузи, а фактичним кодом довіри стали казахська мова та належність до одного жузу. Так, станом на початок 2000-х рр. близько 35% казахського населення вважали себе членами Старшого жузу (2 млн. чол.), близько 40% відносили себе до Середнього жузу (3 млн. осіб), ще 25% представляли Молодший жуз (1,5 млн.) [1, с. 56; 2; 5, с. 260-261; 11, с. 79; 9].

Звичайно, явним перебільшенням є теза деяких дослідників, що «кожен казах з готовністю відповість на питання, щодо своєї приналежності до жузу, роду, підродового відділення» [6, с. 252]. Вочевидь, не всі казахи знають, до якого саме жузу вони належать та можуть назвати імена сімох своїх пращурів. Втім, чимало казахів не лише чудово знають власну генеалогію, але й при знайомстві цікавляться щодо роду, клану та жузу, до якого належить їхній співбесідник [1, с. 57; 11, с. 79]. За умов такої стійкої родової пам'яті не викликає подиву те, що сучасний етнічний казах нерідко продовжує ототожнювати себе перш за все з тими родоплемінними інститутами, до яких належали його пращури – найманами, кипчаками, аргінцями, адайцями тощо [6, с. 252].

Трапляються і екстравагантні прояви етнопсихологічних стереотипів, з-поміж яких варто виділити продаж на ринках Шимкенту накладок на автомобільні номери з написами «Старший жуз», «Середній жуз», «Молодший жуз», які мали шалений попит серед покупців і були розкуплені буквально за лічені дні. Лунали серед представників казахської громадськості також і різні оригінальні пропозиції, наприклад необхідності формувати футбольні команди за родоплемінним принципом тощо [1, с. 56-57].

Подібна публічна демонстрація відданості родинним традиціям можливо і мала ознаки якоїсь показовості, втім все ж варто відзначити, що саме родинна спорідненість, про яку вже йшла мова вище, допомагала вижити та адаптуватися до нових умов багатьом казахам, передусім, представникам нижчих верств населення, зокрема, – вихідцям із села. Саме в сільському середовищі найбільш яскраво простежуються архаїчні стереотипи, такі як ототожнення себе з певним родом і жузом. Повернення до родових традицій в першу чергу серед мешканців казахських аулів було певним наслідком економічних змін, що торкнулися казахського села в 1990-х рр. Зникнення радянських форм організації виробництва (у вигляді колгоспів та радгоспів), побудованих за територіальним принципом, економічна депресія, що охопила аграрний сектор, зuboжіння основної маси населення (більшість населення в Казахстані на момент здобуття незалежності

складали саме селяни) – все це так чи інакше сприяло реанімації родоплемінних структур [6, с. 234].

Слід також пам'ятати, що тривалий час казахи вели кочове життя і вже в силу цього патріархальні родинні традиції залишалися доволі міцними. Так, наприклад, досить стійким родовий вплив виявився на південному сході Казахстану, де кочували племена Старшого жузу, що пізніше за інших перейшли до осілості. Відповідно більш міцними тут залишалися і родинні зв'язки. Втім, і серед вихідців із Середнього та Молодшого жузів родовий вплив продовжує зберігатися, хоча і в ослабленому вигляді [2; 11, с. 79].

Якісно іншу роль відіграють патріархальні традиції у містах. Міське середовище достатньо швидко руйнує общинну психологію і мешканці міст вже в другому – третьому поколінні починають сприймати родоплемінні зв'язки радше як обузу (хоча для сільського мешканця, який переїхав на постійне місце проживання до міста, його орієнтація сформована в аулі, ще тривалий час буде залишатися доволі стійкою) [1, с. 58-59; 6, с. 253].

Родові традиції для міського мешканця мають радше прагматичне значення, оскільки виступають скоріше в якості зручного ресурсу для здійснення успішної кар'єри [1, с. 58-59]. Так, за даними соціологічних опитувань, що проводилися в Казахстані в середині 1990-х рр. майже 40% респондентів вважали життєво важливим факт належності до певного жузу, передусім, для кар'єрного зростання [11, с. 79].

У недостатньо консолідованій країні, що розділена кордонами родоплемінних ідентичностей, родинні зв'язки, родоплемінні та кланові стосунки і надалі продовжують виступати однією із необхідних умов для кар'єрного просування. Найяскравіше за все вплив такого чинника як кровна спорідненість спостерігається на прикладі заміщення вакантних посад в органах державної влади будь-якого рівня – рекрутування до політичної та бізнес-еліти відбувається завдяки родинним, клановим або дружнім зв'язкам [10, с. 99]. Система державної служби багато в чому і надалі продовжує будуватися на принципах клановості та особистої відданості. Посадовці нерідко намагаються оточити себе «своїми» людьми, як правило зі свого жузу. В цьому відношенні вплив родоплемінних стосунків на процес формування казахської національної еліти проявився в повній мірі [1, с. 55-56; 18, с. 118]. Заклик про необхідність «повернення до витоків» на практиці був доволі спотворений. Чимало представників чиновницького корпусу, перебуваючи на різних посадах, почали просто використовувати для зміцнення своїх владних позицій ті родові патріархальні традиції, що пропагували підтримку рідних та близьких. Стала широко практикуватися політика родинності при підборі співробітників до державного апарату. Багато в чому на кланові основи створюються в країні і фінансово-промислові групи. Актуальності набула і традиція оформлення вигідних міждинастійних шлюбів. Найяскравішим прикладом стало весілля доньки Президента Казахстану та сина Президента Киргизії [6, с. 233, 236, 269 – 281, 296 – 310; 9].

Малоурбанізована казахська етнічна спільнота, що не мала досвіду побудови навіть осілої землеробської

державності виявилася не готовою переступити через свої архаїчні традиції, що століттями існували в кочовому середовищі [13]. З'ясувалося, що попри все, клановість, побудована за принципом кровно родинних зв'язків, досить сильно інтегрована в суспільно-політичні та бізнес-структури і скасувати її лише формуванням нових інститутів або особистим вольовим рішенням очільника країни просто не можливо, яким би авторитетним та впливовим він не був [18, с. 118]. Варто також зазначити, що зазвичай і сам лідер є певною мірою заручником ситуації, оскільки внутрішню підтримку керівника держави багато в чому забезпечують саме клани – або один, або кілька (якщо провладний кандидат виступає компромісною фігурою). В останньому випадку лідер має враховувати інтереси тих кланів на підтримку яких він спирається та підтримувати баланс сил в країні.

Суцільна орієнтація виключно на якийсь один із кланів (за допомогою якого кандидат отримав владні повноваження та на підтримку якого він спирається в процесі своєї управлінської діяльності) можлива лише за умови, що решта кланів не являються настільки потужними щоб організовано протидіяти лідеру. Якщо ж правлячий клан не зміг забезпечити беззаперечне панівне становище, необхідно обов'язково враховувати позицію тих кланових угруповань, які на даному етапі знаходяться так би мовити «в опозиції». При цьому варто об'єктивно оцінювати ситуацію, а також брати до уваги їх реальний вплив, можливості та потенціал.

В сучасному Казахстані ж, попри намагання діючої влади зовнішню продемонструвати, що в керівництві країною представлені всі три жузи, переважну більшість ключових посад обіймають вихідці зі Старшого жузу, який продовжує зберігати в своїх руках політичну владу в республіці ще з радянських часів. Конфігурація ж державної владної піраміди формується таким чином, щоб саме представники Старшого жузу контролювали основні гілки влади, а також переважну більшість важливих міністерств, відомств та структур [2].

Таке відверте потурання Старшому жузу не викликає подиву – як зазначалося вище це традиційна риса і не лише для Казахстану. Однак в сучасних умовах небажання розширювати представництво Середнього та особливо Молодшого жузів у вищих владних ешелонах є доволі небезпечним.

Середній жуз, який був фактично витіснений «на периферію» ще в середині 1990-х рр., є найчисельнішим серед трьох казахських жузів. Саме на його території десятиліттями формувалася промислова база республіки – вугільний та металургійний комплекси. Необхідно також мати на увазі той факт, що Середній жуз часто виступав союзником Молодшого жузу, який, як відомо, здавна славився своєю войовничістю. Втім, головна безпека криється не в історичній близькості обох жузів та можливості їх спільній протидії Старшому жузу, а в зміні статусу західного Казахстану, де здавна кочував Молодший жуз. В економічному відношенні даний регіон тривалий час був найменш розвиненим. Ситуація почала змінюватися після того, як на початку 1960-х рр. в Прикаспійських районах республіки були розвідані

значні поклади нафти та газу. За кілька десятиліть саме західний Казахстан перетворився на економічний центр республіки. Зокрема, він забезпечує більше третини ВВП країни. Значно випереджають західні області й за обсягами інвестицій. Так, тільки в 2012 р. лише до Мангістау інвестицій надійшло на суму понад 2,3 млрд. дол. [4; 9].

В той же час, представництво вихідців Молодшого жузу в центральних органах влади країни є доволі слабким (у порівнянні зі старшежузівцями). Щоправда, зі свого боку центральна влада деякий час теж не призначала на чолі західних областей своїх представників. Однак, поступово «корінні» очільники регіону були замінені столичними призначенцями. Таким чином, не дивлячись на те, що провідні західно-казахстанські області Мангістауська та Атирауська являються основними донорами бюджету країни, їх представники ізольовані не лише від керівництва республікою, але й від управління власним регіоном. Такий, стан речей безумовно не може позитивно сприйматися місцевими елітами, особливо, якщо брати до уваги деякі історичні традиції, що існували в окремих районах західного Казахстану. Наприклад, на півострові Мангішлак представники родоплемінної знаті завжди мали набагато більший вплив у суспільстві, аніж султани, які являлися представниками центральної влади в регіоні [4; 17, с. 94].

Крім того, існує і невдоволення серед місцевого населення, але вже з суто соціально-економічних причин. Не дивлячись на значні обсяги інвестицій, а також потужний природно-ресурсний потенціал західного Казахстану рівень життя населення залишається порівняно невисоким. Тут достатньо високі ціни, стан соціальної інфраструктури один із найнижчих в країні, в той час як рівень безробіття навпаки – один із найвищих у республіці адже до регіону надходить значна кількість некваліфікованої робочої сили (в тому числі із-за кордону) розмір заробітної плати якої є достатньо високим. Найвною є і диспропорція у перерозподілі коштів. Так, не дивлячись на значні надходження, що поступають до бюджету країни від експлуатації нафтових та газових родовищ з Прикаспійського регіону, за обсягами дотацій на одного мешканця Мангістау припадає в 6 раз менше коштів ніж на мешканця Астани. В той же час, в суспільстві існує чітке усвідомлення того, що саме їх регіон «годує» всю країну [4].

Варто також враховувати і етнічний та географічний чинники. Даний регіон має доволі міцні родові традиції. Значна кількість мешканців Мангістау (а це 15% від загальної чисельності населення Казахстану) представляють одну родоплемінну групу – адаї і позиціонують себе в першу чергу як адаїці, а вже потім як казахстанці. До того ж, західний Казахстан є певною мірою ізольованим від решти країни як з точки зору віддаленості від центру, так і в зв'язку з відсутністю розгалуженої системи комунікацій [4].

Тож саме цей важливий в економічному відношенні регіон може стати осередком соціального та політичного напруження, перші «дзвіночки» якого вже «пролунали» – події в Жанозені (грудень 2011 р.), виступи в Ақтобі та Атирау (в квітні-червні 2016 р.).

Родоплемінні інститути – рід, плем'я, племінний союз, жуз – відігравали надзвичайно важливу роль на протязі всієї казахської історії.

Сформувавшись в специфічних кочових умовах вони заклали потужні традиції, які мали серйозний вплив на формування казахського менталітету, психології та політичної культури.

Кочовий спосіб життя з його рухливістю, необхідністю постійно змінювати місце перебування, спільними угіддями, відсутністю власності на землю призвів до зміцнення родинних зв'язків, адже родичі майже весь час мали перебувати разом – вони разом кочували, випасали худобу, здійснювали та відбивали напади. Все це, врешті-решт, суттєво посилювало роль родоплемінних інститутів. Саме вони виконували регулюючу роль в казахському суспільстві.

Специфічний соціально-економічний уклад – кочове скотарство, яке потребувало постійної зміни пасовищ і не вимагало прив'язки до конкретної території, а також наявність значних вільних територій унеможлилювали створення єдиної централізованої держави з міцним апаратом влади на місцях. Посада хана була виборною. Він мав постійно орієнтуватися на підтримку баїв та батирів, які і зосередили в своїх руках вирішення всіх питань, що були пов'язані з управлінням кочовою громадою. Основною функцією хана стала роль арбітра при вирішенні міжродових суперечностей.

Всі стосунки між частинами єдиного казахського етнічного організму регулювалися в жузах – родоплемінних структурних об'єднаннях що утворилися в XVI-XVIIст. і значення яких в умовах кочової розсіяності різко зросло.

Специфіка родоплемінної структури в поєднанні з децентралізацією державного апарату сформували специфічний тип політичної культури казахів, що різко контрастував з режимом абсолютної влади який панував у централізованих державах де переважало осіле населення.

Перехід же казахів до осілого життя розтягнувся в

часі на тривалий період що сприяло збереженню впливу як родоплемінних інститутів так і родових традицій.

В радянський період комуністична влада намагалася послабити традиційні родоплемінні інститути. Здійснювалося це в процесі колективізації шляхом створення нових господарчих одиниць – колгоспів та радгоспів що формувалися не за родовим, а за територіальним принципом. Зазнало трансформації і таке явище як рід, що стало поступатися іншому структурному утворенню – клану.

В пострадянських умовах відбулася швидка реанімація патріархальних традицій наслідком чого стало посилення ролі родоплемінних інститутів. Сильніше це проявляється в сільському середовищі, менше – в містах, де ці традиції радше просто виступають засобом для здійснення успішної кар'єри.

Найяскравішим же проявом стійкості архаїчних особливостей організації казахського етносу став підбір кадрів на вакантні посади до владних та бізнес-структур різного рівня, що нерідко базується на родинному або клановому принципі.

Етно-політичні засади, яскраво простежуються і при розподілі владних повноважень між представниками 3-х жузів. Переважна більшість найважливіших державних структур контролюються Старшим жузом, що явно вступає в протиріччя з тією роллю та значенням, яке відіграють регіони, де традиційно впродовж століть проживають представники інших жузів. В першу чергу – це стосується західного Казахстану, економічне значення якого невпинно продовжує зростати в той час як політична роль залишається непропорційно низькою, що в подальшому може загрожувати порушенням стабільності як в регіоні, так і в цілому в країні.

Таким чином, традиційні компоненти, такі як рід, клан, жуз, що впродовж століть впливали на формування казахського етносу і надалі продовжують відігравати потужну роль в суспільно-політичному житті сучасного Казахстану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеенко А.Н. Этноизация и традиционализация социально-политического пространства Казахстана // *Полития. Анализ. Хроника. Прогноз*, 2014, №2 (73), С.48 – 69./ *Электронный ресурс/Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/etnizatsiya-i-traditsionalizatsiya-sotsialno-politicheskogo-prostranstva-kazahstana>*.
2. Амеркулов Н. Жузы в социально-политической-жизни Казахстана / *Электронный ресурс/ Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/2000/journal_rus/cac09_2000/16.Amrek.shtml*.
3. Бакас Уулу Б., Смагулов К. 20 лет независимого развития Казахстана и Кыргызстана: что важнее – политика или экономика // *Центральная Азия и Кавказ*, 2011, Т.14, № 4. С. 95 – 104 / *Электронный ресурс/ Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/20-let-nezavisimogo-razvitiya-kazahstana-i-kyrgyzstana-chto-vazhnee-politika-ili-ekonomika>*.
4. Бологов П. Жузы, кланы, роды... О «нефтяном» сепаратизме в Казахстане. 28 февраля 2013 г. / *Электронный ресурс/ Режим доступа: <http://www.russianskz.info/politics/4312-zhuzy-klany-rody-o-neftyanom-separatizme-v-kazahstane.html>*.
5. Голубев С. Очерки политической истории стран «ближнего зарубежья»: республики бывшего СССР в 1989 – 2009 гг., Тверь, Ариадна, 2010, 767 с.
6. Джангужин (Жангожа) Р.Н. Казахстан постсоветский, Киев, 2002, 482с.
7. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIXвека, Алма-Ата, Изд. Казахской ССР, 1958, 296 с.
8. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII – первой половины XIX веков, Алма-Ата, Изд. Казахской ССР, 1960, 296 с.
9. Казахстан: Этническая ситуация и кланы. 04.04.2013 / *Электронный ресурс/ Режим доступа: <http://www.bsblog.info/etnicheskaya-situaciya-i-klany/>*
10. Масанов Н.Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков, Алма-Ата, Изд. «Наука» Казахской ССР, 1984, 176 с.
11. Махашев Н.М., Петровский В.В. Казахстан эпохи Нурсултана Назарбаева, Алматы, Олке, 2008, 352 с.
12. Народы Средней Азии и Казахстана. Под ред. С.П. Толстова, В 2-х т., Т.II, Москва, Изд. АН СССР, 1963, 779 с.
13. Политическая элита Казахстана: история, современность, перспективы. Материалы «круглого стола», Алматы, 2 февраля 2000 г. Фонд имени Фридриха Эбарта, Инновационный фонд Алматы, 2000,

- № 4, С. 127 – 133. / Электронный ресурс/ Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-elita-kruglogo-stola-almaty-5-fevralya-2000-g>
14. Рузанов А. Без этого Казахстан не понять: карта расселения казахских племен – «жузов». 22.02.2011 /Электронный ресурс/ Режим доступа: <http://www.brif.kz/blog/?p=1122>
15. Сабитов Ж.М. Казахские жузы и клановая система Золотой орды / Электронный ресурс / Режим доступа: <http://e-history.kz/media/upload/1466/2015/01/15/1664c0e60c9de231d172926c82fe020a.pdf>
16. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVIII –
- начале XX века. Политико-экономический анализ, Алма-Ата, Изд. «Наука» Казахской ССР, 1971, 634 с.
17. Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община (вопросы образования, эволюции и разложения), Алма-Ата, Изд. «Наука» Казахской ССР, 1964, 200 с.
18. Шкель С. Особенности политического режима в современном Казахстане и перспективы его трансформации // Центральная Азия и Кавказ, 2009, № 6 (66), С. 115 – 123. /Электронный ресурс / Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-politicheskogo-rezhima-v-sovremennom-kazahstane-i-perspektivy-ego-transformatsii>

REFERENCES

1. Alekseenko A.N. Ethnization and traditionalization of socio-political space of Kazakhstan // Politia. Analysis. Chronicle. Forecast, 2014, №2 (73), P. 48-69. /Electronic resource/ Access: <http://cyberleninka.ru/article/n/etnizatsiya-i-traditsionalizatsiya-sotsialno-politicheskogo-prostranstva-kazahstana>
2. Amrekulov N. Zhuzes in social and political life of Kazakhstan /Electronic resource/ Access: http://www.cac.org/journal/2000/journal_rus/cac09_2000/16.Amrek.shtml
3. Bakas Uulu B., Smagulov K. 20 years of independent development of Kazakhstan and Kyrgyzstan: what is more important – politics or economics // Central Asia and the Caucasus, 2011, Vol.14, № 4. P. 95 - 104 /Electronic resource/ Access: <http://cyberleninka.ru/article/n/20-let-nezavisimogo-razvitiya-kazahstana-i-kyrgyzstana-cto-vazhnee-politika-ili-ekonomika>
4. Bologov P. Zhuzes, clans, kins ... On the "oil" separatism in Kazakhstan. February 28, 2013 /Electronic resource/ Access: <http://www.russianskz.info/politics/4312-zhuzy-klany-rodyo-neftyanom-separatizme-v-kazahstane.html>
5. Golubev S. Essays on political history of "the near abroad" countries: the republics of the former USSR in 1989 - 2009, Tver, Ariadne, 2010, 767 p.
6. Dzhanguzhin (Zhangozha) R.N. Post-Soviet Kazakhstan, Kiev, 2002, 482p.
7. Zimanov S.Z. The social system of the Kazakhs in the first half of the XIX century, Alma-Ata, Edition of Kazakh SSR, 1958, 296 p.
8. Zimanov S.Z. The political system of Kazakhstan in the late XVIII –early XIX centuries, Alma-Ata, Edition of Kazakh SSR, 1960, 296 p.
9. Kazakhstan: Ethnic situation and clans. 04.04.2013 /Electronic resource/ Access: <http://www.bsblog.info/etnicheskaya-situatsiya-i-klany/>
10. Masanov N.E. Problems of social and economic history of Kazakhstan at the turn of the XVIII–XIX centuries, Alma-Ata, Ed. "Science" of the Kazakh SSR, 1984, 176 p.
11. Makhashev N.M., Petrovsky V.V. Kazakhstan of Nursultan Nazharbaev era, Almaty, Olke, 2008, 352 p.
12. The peoples of Central Asia and Kazakhstan. Under ed. S.P. Tolstova, In 2 Vols., Vol. II, Moscow, Ed. Academy of Sciences of the USSR, 1963, 779 p.
13. The political elite of Kazakhstan: history, present day, future. Materials of the "round table", Almaty, February 2, 2000. Friedrich Ebart Fund, Innovation Fund of Almaty, 2000, № 4, P. 127 - 133 /Electronic resource/ Access: <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-elita-kruglogo-stola-almaty-5-fevralya-2000-g>
14. Ruzanov A. You cannot understand Kazakhstan without this: the settlement map of the Kazakh tribes - "zhuzes". 22.02.2011 /Electronic resource/ Access: <http://www.brif.kz/blog/?p=1122>
15. Sabitov Zh.M. The Kazakh zhuzes and the clan system of the Golden Horde /Electronic resource/ Access: <http://e-history.kz/media/upload/1466/2015/01/15/1664c0e60c9de231d172926c82fe020a.pdf>
16. Tolybekov S.E. The nomadic Kazakh society in XVIII - the beginning of XX century. Political and economic analysis, Alma-Ata, Ed. "Science" of the Kazakh SSR, 1971, 634 p.
17. Shakhmatov V.F. Kazakh pasture and nomadic community (educational issues of education, evolution and disintegration), Alma-Ata, Ed. "Science" of the Kazakh SSR, 1964, 200 p.
18. Shkel S. Features of the political regime in modern Kazakhstan and the prospects for its transformation // Central Asia and the Caucasus, 2009, № 6 (66), P. 115 – 123. /Electronic resource/ Access: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-politicheskogo-rezhima-v-sovremennom-kazahstane-i-perspektivy-ego-transformatsii>

Tribal institutions as a factor of socio-political development of Kazakhstan

Onatskyj M.

Abstract. The paper examines the role of tribal institutions in social and political life of Kazakhstan. It analyzes the evolution processes of tribal associations. Influence of socio-economic and natural - geographical factors in the development of nomadic communities has been revealed. The nature and characteristics of public-political power which was formed in Kazakhstan in XVII - XIX centuries have been studied. The transformation process of the Kazakh tribal institutions in the Soviet period has been analyzed. The role of tribal traditions in modern Kazakhstan and their impact on everyday life and nomenclature-institutional levels have been characterized. The zhuzes influence on political and economic life of Kazakhstan has been clarified.

Keywords: tribal institutions, nomadic community, tribal traditions, zhuzes.

Родоплеменные институты как фактор общественно-политического развития Казахстана

М. Ю. Онацкий

Аннотация. В работе исследуется роль родоплеменных институтов в общественно-политической жизни Казахстана. Проанализирован процесс эволюции родоплеменных объединений. Раскрыто влияние социально-экономического и природно-географического факторов в развитии кочевой общины. Исследованы характер и особенности государственно-политической власти, которая сформировалась в Казахстане в XVII-XIX ст. Проанализирован процесс трансформации казахских родоплеменных институтов в советский период. Охарактеризована роль родовых традиций в современном Казахстане и их влияние на бытовом и номенклатурно-институциональном уровнях. Выяснено влияние жузов на политическую и экономическую жизнь Казахстана.

Ключевые слова: родоплеменные институты, кочевая община, родовые традиции, жузы.